

Adorno'da Kant'ın Özgürlük Kavrayışının Eleştirisi

Criticism of Kant's Conception of Freedom in Adorno

MUHAMMED AHMET TÜZEN

Gümüşhane University

Received: 30.07.2020 | Accepted: 18.09.2020

Abstract: Adorno, who has critical thoughts on the positivist perspective that is the core of the philosophy of Enlightenment and the mental comprehension to which positivism depends, states that Kant's notion of freedom, which puts strictly adherence to the law in the center, is an abstract, disconnected from experience, compelling/oppressive nature. Accordingly, Kant, who activates the mind against the blind power of nature, explains the free action as to act according to the pure mind. In Kant, which approaches moral laws as freedom laws, freedom is considered as the law that both is to use of the mind in an absolute manner and must be obeyed and treated accordingly. In this context, Adorno implies that Kant's moral philosophy is structured in such a way as not to allow it to act otherwise, although it does not have authoritarian thoughts. This study which is based on Adorno's thoughts aims to evaluate Kant's understanding of freedom in four parts within the above-mentioned framework: (i) Freedom as a balancing force against the causality of nature, (ii) freedom disconnected from experience and spiritualized, (iii) freedom to express action by centering the law, (iv) freedom intertwined with bourgeois work ethic.

Keywords: Adorno, Kant, freedom, causality, law.

Giriş

Modern dünyanın temellerinin atılması sürecinde hız kazanan bilimsel faaliyetler ve birtakım entelektüel gelişmeler doğanın bilinemez olduğu düşüncesinin çözülmeye uğramasına neden olmuş ve bu sayede doğa, haritası ampirik olarak çıkarılabilir bir yapıya indirgenmiştir. Descartes ile birlikte bu yapıda üstün bir güç bulunmadığı ve onun bir araç olarak akıl tarafından hakimiyet altına alınabileceği düşüncesi yaygınlık kazanmıştır. Başka bir ifadeyle klasik düşünürlerin üst bir irade olarak gördükleri doğa, modern tavırla birlikte insan tarafından tahakküm altına alınması gereken bir unsura dönüştürülmüştür. Bu bağlamda Bacon'un "bilgi güçtür" ifadesinde yankı bulan doğanın kontrol altına alınması fikri; varlığı yararcı ve niceliksel ölçütlerle ele alan veya çeşitli formülasyonlar üzerinden anlamaya girişen Aydınlanmacı düşünürler tarafından özgürlük nosyonunun önemli bir parçası olarak değerlendirilmiştir.

Sözü edilen kanaatin en bilinen temsilcilerinden olan Kant, nedensellik kategorisi ile amorf/şekilsiz gücünün kontrol altına alınarak bir düzene sokulacağını düşündüğü doğanın karşısına dengeleyici güç olarak özgürlüğü konumlandırmıştır. Kant, kategoriler öğretisinde nedenselliği her şeyin bağlı olduğu evrensel bir yasa olarak değerlendirirken; özgürlüğü ise akıl ve insanlığın teminatı olarak ele almıştır. Bu doğrultuda nedenselliğin mekanik bir ilke şeklinde mutlaklaştırılmasına karşı daha önce bir neden tarafından belirlenmemiş bir nedenselliğin varlığından yani doğanın nedenselliği üzerine tesis edilen transendental özgürlükten bahseden Kant, doğanın düzensizliğine karşı aklın kendisini devreye sokmuştur. Zira mutlak anlamda bağımsız olan ya da herhangi bir yasaya bağlı olmayan davranışların kaotik bir yapıya neden olacağını savunan Kant, yalnızca yasaya uygun hale getirildiği takdirde bu kör güce aklın direnebileceğini düşünmüştür. Ancak Adorno'nun eleştirilerine göre doğanın ideal yasasını etiğin de modeli haline getirmiş olan Kant, yasanın etkinliğini bütüne yaymıştır. Dolayısıyla doğanın bastırılması ya da kontrol altına alınması ile başlayan süreçte Kant, doğanın tabii olduğu yasaların zorlayıcı niteliğini etiğin kendisini de kapsayacak şekilde genişletmiştir. Buradan hareketle Adorno, Kant'ın pratik felsefesinde özgürlük unsurunu olabildiğince azaltma eğiliminde olduğunu ileri sürmüştür.

Bu çalışma, özgürlük fikrini insanlık fikri olarak tanımlayan yani öz-

gürlük kavramının tek başına öznde yatmadığını, onun ancak bir bütün olarak insanlığın durumuyla ilişkili olarak kavranabileceğini belirten Kant'ın yaklaşımını (Adorno & Horkheimer 2013: 34), Adorno'nun özellikle *Ahlak Felsefesinin Sorunları* ve *Negatif Diyalektik* eserleri çerçevesinde değerlendirmeyi hedeflemektedir. Bu kapsamda nedenselliğin bir türü olarak ele alınan özgürlük anlayışının, yasalara sıkı sıkıya bağlılığı gerektirdiği ve burjuva çalışma ahlakı ile son derece uyumlu olduğu düşünceleri üzerine bir inceleme yapılacaktır.

Özgürlük-Nedensellik Çatışkısı

Saf Aklın Eleştirisi'nin “transendental diyalektik” bölümünde Kant, salt anlama yeteneğinin ilkelerini incelediği “transendental analitik”te olduğu gibi bilimlerin bilgisinin olumlu ölçütlerini vermek yerine paradoks gibi görünen görüntü mantığı ortaya koymak ister (Heimsoeth 1986: 104). Kant'a göre insan, duyarlar dünyasının görünüşlerini, alışlageldiği gibi kendi başına şeyler olarak düşünmek suretiyle bu görünüşlerin bağlantılarının ilkelerini yalnızca deneyde geçerli ilkeler olarak değil, kendi başına şeyler için de geçerli kabul edince kendi kendiyile bir “çatışkısı”ya (antinomi) düşer (Kant 2002: 93). Bu çerçevede Kant, aklın üç temel idesi olan ruh, evren ve tanrı kavramlarına uygun olarak başlıca üç skolastik metafizik yapılageldiğini ifade ederek bunlardan birincisinin *rasyonel psikoloji* (salt aklın felsefi ruh teorisi), ikincisinin *rasyonel kozmoloji* (evren hakkında akla dayanan teori), üçüncüsünün ise *rasyonel teoloji* (salt akla dayanarak tanrının varlığı hakkında kurulan bilgi) olduğunu ileri sürer (Heimsoeth 1986: 106; Öztürk 2018: 71). Transendental yanılığın (schein) neden olduğu çatışkılar hususunda Kant, önce tezleri ve bunların hemen karşısına da antitezleri koyarak insan aklının yapısında bulunan, akıl sahibi hiç kimsenin kendisinden kaçamayacağı aklın doğal diyalektiğini ortaya koyar. Antitezin anlamsızlığa yol açacağından hareket eden Kant'a göre düşüncenin deneyim sınırlarını aşma girişiminin sonucu olan çatışkılarının kökeninde evreni açıklama çabası yer almaktadır.

Wood'un da belirttiği gibi “kozmozolojik sorulara hangi cevabı verirsek verelim, verdiğimiz cevap tatmin edicilikten uzak görünecektir. [...] İki seçeneğin de tatminkâr olmaktan uzak kaldığı, kozmozolojik ideaların her biri için, ona tekabül eden bir nesne olduğunu iddia eden argüman ve

böyle bir nesnenin olamayacağını iddia eden argüman birarada verilerek gösterilebilir: Bu karşımıza bir çelişkiler kümesi çıkaracaktır: Zamanda ilk olay, uzayda en büyük nicelik, basit cevher, ilk veya özgür neden, zorunlu varlık; bunların tümü hem olmak zorundadır hem de olmaları imkansızdır” (Wood 2009: 121). Çatışkının tezin numenler (kendinde şeyler) ve fenomenler arasındaki bağlantıya uygulanabileceğinin, anti-tezin ise sadece fenomeler arasındaki ilişkilerle sınırlandırılabileceğinin gösterilmesiyle çözüleceğini varsayan Kant (Beck 1963: 26), nedenselliği üçüncü çatışkıda değerlendirir. *Pratik Aklın Eleştirisi*’nde aklın idelerini ele alırken çoğunlukla ruh, evren ve tanrı yerine tanrı, özgürlük ve ölümsüzlük kavramlarını kullanan Kant, birbirini izleyen nedenler dizisinden bağımsız bir varlığın mevcudiyetini sorunsallaştırdığı özgürlük çatışkısını şu şekilde ifade eder:

Tez: “Doğa yasalarına göre nedensellik kendisinden evrenin görüngülerinin tümünün de türetilebileceği biricik nedensellik değildir. Bu görüngüleri açıklamak için bir de özgürlük yoluyla nedenselliği varsaymak zorunludur.”

Antitez: “Hiçbir özgürlük yoktur, tersine evrendeki herşey yalnızca doğa yasalarına göre olur” (Kant 1993: 239).

Özgürlük çatışkısının çözümü için fenomenal dünya ve numenal dünya arasında ayrıma giden Kant’a göre çatışkı, özgürlüğün ampirik olarak verili olduğunun kabulünden kaynaklanır. Ancak farklı bir nedensellik formu içinde de düşünülebilir olan özgürlük, tecrübe dünyasında etkide bulunan ancak kendisi bu dünyaya ait olmayan bir nedensellik olarak kabul edilebilir. Özgürlükle olan nedensellik düşünülür dünyaya ait olurken; doğa yasalarına göre olan nedensellik tecrübe dünyasına aittir. Kant, özgürlük ile olan nedenselliğin iki farklı biçimini birbirinden ayırt ederek nedenler zinciri içinde bir ilk neden belirlenebileceğine inanır. Nedenler zinciri içerisinde olaylar, görünüşler dünyasında meydana gelmesine rağmen başlatıcı neden olarak kendiliğinden etkide bulunan nedenler (özgür eylemde bulunan insanlar) düşünülebilir (Çilingir 2003: 37). Öyleyse nedeni zorunlu yasalara uygun olarak kendisinden önce gelen başka bir neden tarafından belirlenmemiş bir şeyin olmasını/meydana gelmesini sağlayan bir nedenselliğin yani doğa yasalarına uygun olarak gelişen bir dizi görünüşün kendisinden başladığı nedenin mutlak kendiliğindenliğinin varsayılması gerekir. Kant’a göre doğanın nedenselliği üzerine tesis edilen bu transendental özgürlük olmasa doğanın normal seyri içinde nedenler tara-

findaki görünüşler dizisi asla tamamlanamaz (Kant 1993: 239- b474/a446). Adorno'nun yorumuna göre Kant, nedensellik kavramını özgürlük fikrini içerek şekilde genişleterek özgürlüğü de bir nedensellik olarak telakki etmektedir (Adorno 2015: 45-46). Buna göre doğal nedenselliğin sonsuz koşullarına dair herhangi bir bilgiye ihtiyaç duymaksızın ortaya çıkabilen bir görünüşler dizisi olduğunu ifade eden Kant, nedenin mutlak kendiliğindenliğinden söz etmektedir. Bu bakımdan kendiliğindenlik, pozitif olarak daha öte bir koşullayıcı etkenin verilemeyeceği “başlatıcı/bağımsız faaliyet” anlamında kullanılır. “Kant'ın evrensel nedensellik aleyhine ve özgürlükten doğan nedensellik ve dolayısıyla da etiğin temel kavramı olarak özgürlük kavramı lehine geliştirdiği” argüman bu nedenin kendiliğindenliği düşüncesidir (Adorno 2015: 47). Öyleyse transendental anlamıyla özgürlük varsayımına göre nedenselliğin kendisi mutlak bir başlangıç olduğundan eylemin gerçekleşirken kalıcı yasalara göre belirlenmesini sağlayan herhangi bir öncele gerek kalmaz (Kant 1993: 239- b474/a446). Adorno'ya göre bu tutum yasaya uygunluğun bilgisiyle veya doğada işleyen herhangi bir yasayla alakası olmayan bir ilkenin kabul edilmesi anlamına gelir (Adorno 2015: 47-48).

Şimdi eğer nihai, mutlak bir neden olduğu varsayılırsa nedensellik ilkesinde zimnen bulunan evrensel olarak uygulanabilir olduğu kabulü ihlal edilmiş olur. Başka bir deyişle aranacak nedenler dizisi keyfi olarak kesildiğinde nedensellik ilkesinin kendisi de devre dışı bırakılmış olur. Bu ilkeye göre var olan her şeyin kendisinin de bir nedeni olmalıdır, çünkü bir şey yasaya uygun deneyim bağlamına ancak nedensellik ilkesinin evrenselliği sayesinde girer. Herhangi bir şeyi bu evrensel yasalar çerçevesinin dışında tutan aksi bir durum, Kant'ın insana özgü olduğunu iddia ettiği yasalı düzenin bir başarısızlığını temsil eder ve düzenli deneyim fikrinin kendisini ortadan kaldırır. Nitekim Kant, burada bütüncül yasa çerçevesini bozacak hiçbir şeyi dışarda bırakmayacak şekilde kaosa karşı düzeni savunarak ahlak felsefesini temellendirmede son derece önemli bir motifi, “kaos korkusu”nu devreye sokar. Bununla birlikte böyle bir nihai neden varsayılmadığında da nedensellik tamamlanmış olmayacaktır, ikincil bir nedensellik söz konusu olacak ve bu durumda da yeterli neden olmaksızın hiçbir şeyin meydana gelmediği kuralı bozulmuş olacaktır (Adorno 2015: 50). Her iki durumda da yapılan hata, nedensellik ilkesinin

mantığını tatmin edememekten kaynaklanır. İlk durumda, ilke evrensel uygulanabilirlik iddiasında olduğu için nihai, mutlak bir neden bulmakta aciz kalınır; bu da evrensellik arzusunun kendisinin askıya alınması anlamına gelecektir. Bunun alternatifi ise böyle bir nedenin varlığını varsaymayı kabul etmemek ve ortada nihai olarak ulaşılabılır bir amaç yokmuş da sadece ikincil/nisbi bir neden varmış gibi davranmaktır, bu durumda ise nedensellik kavramı sonsuza kadar gerçekleştirilmeden kalır (Adorno 2015: 51). Çatışan bu iki tezin ya da antitezin mantığı izlendiğinde sonuçta nedensellik ilkesinin kendisinin anlamının ihlal edilmiş olduğu ya da nedensellik kavramının içeriğinin boşaltıldığı görülür.

Bu bilgilere paralel olarak Adorno'ya göre nedenselliği öznel düşünmenin kaçınılmazlığı olarak değerlendiren ve bir şeyin başka bir şeyin nedeni olduğu önermesini göz ardı eden Kant'ta kendini "nesnelerin içinden yalıtılan nedensellik artık kendi kabuğundan başka bir şey olamaz" (Adorno 2016:227). Yasanın nesnelere hakkında artık hiçbir şey diyememesi ve yasa kavramının kişiye indirgenmesiyle nedensellik tamamen yadsınır. Başka bir ifadeyle nedensellik, "causa"sı (nedeni) olmayan bir nedensellik şekline dönüştürülerek paramparça edilir. Özgürlüğü, öznelere dışsal ve onları belirleyen nedenlerin ötesinde konumlandığı ve akılla örtüşen bir zorunluluğa indirgediği için onu öznelere tabi olduğu nedenselliğin bir niteliğine dönüştüren Kant'ta (Adorno 2016: 210) "saf akıl aracılığıyla nedenselliği kurmak –ki özgürlüğün bu kurma işlemi olduğu varsayılır- bizatihi nedenselliğe tabi olunca, yasa karşısında bilincin itaatkarlığından başka sığınacak bir yeri kalmayan özgürlük de sakatlanmış olur" (Adorno 2016: 227).

Anlaşıyor ki nedenselliği, öznenin durumları birbirine bağlamasını sağlayan düzenleyici ilke olarak gören ve öznenin kararlarını bir nedenler zinciri modelinden ayrı değerlendirerek her zaman ani bir hamle, bir sıçramanın söz konusu olabileceğini savunan Kant, "bu evrensel nedensellik çerçevesi içerisinde, öznenin araya girebileceği ve koca bir neden-sonuç dizisinin başlangıç koşullarını kurabileceği, nokta gibi bir şey olduğunu varsaymıştır. Üstelik, bu yeni neden-sonuç dizisinin pratik eylem alanı içerisinde başladığı noktanın da saptanabileceğine inanmış" (Adorno 2015: 57) ve bu bağlamda pratik alanda bir tür istisnai durumdan bahsedilebileceğini düşünmüştür.

Bu doğrultuda nedenselliğe, kategoriler öğretisi gereği kesinlikle her şeyin tabii olduğu ve hiçbir istisnaya yer bırakmayan evrensel bir yasa olduğu için ihtiyaç duyan Kant, özgürlüğü ise o olmadan akıl ve insanlık diye bir şey olamayacağı için savunur. Ancak Adorno'ya göre Kant'ın bu düşüncelerinin ardında yatan asıl fikir, nedensellikten azade ve dolayısıyla mutlak anlamda özgür olan davranışın başka bir deyişle, herhangi bir kuralı olmayan davranışın tamamen kaotik olmasıdır. Eğer sözü edildiği gibi yasanın olmadığı bir durum söz konusu olsaydı amorf, şekilsiz bir doğa, akıl ilkesine üstünlük sağlamış olurdu; halbuki Kant, akıl ilkesine temel olarak doğanın bu kaotik düzensizliğine direnme görevini vermiştir. Bununla birlikte yasanın evrensel olarak kabul edildiği düşüncesi, doğadan yüksek bir şey olması imkanını sona erdirir. Bu da insanların kör doğanın birer parçasından başka bir şey olmadıkları ve ondan kaçamadıkları anlamına gelir. Dolayısıyla akıl, yasaya evrensel uyumu gerektirir; çünkü akıl bu kör güce ancak yasaya bir şekilde uyuyorsa direnebilir. Aynı sebeple akıl özgürlüğü de gerektirir, çünkü doğanın düzensizliği karşısında olası tek dengeleyici karşı güç özgürlüktür (Adorno 2015: 59). Adorno'nun yorumuna göre Kant'ın bu paradoksal özgürlükten doğan nedensellik kurgusunu geliştirmek zorunda kalmasının asıl nedeni işte bu ikili güçlüktür: “İnsani olanın alanının ne yasaya mutlak biçimde uyararak ne de mutlak özgürlük içinde var olamayacak oluşudur” (Adorno 2015: 59).

Anlaşıldığı kadarıyla Kant için teorik alanda hakim olan nedensellik; pratik alanda en önemli unsur özgürlüktür. Nedenselliğin mekanik bir şekilde mutlaklaştırılmasına karşı olan Kant'a göre yalnızca özgürlüğün hakimiyeti yani fenomenler dünyasını düzenleyecek yasası olmayan özgürlüğün bulunduğu durum da tamamen keyfi, düzenden yoksun bir doğa durumuna işaret eder.

Deneyimden Kopuk Tinselleştirilmiş Özgürlük

Özgürlük çatışmasının *Saf Akıl Eleştirisi*'ndeki çözüm girişimi yalnızca özgürlüğün teorik olarak transendental imkanını ele alır. Özgürlüğün sadece pratik anlamda var olduğunu savunan Kant'ta¹ özgürlüğün gerçek-

¹ “Pratik akıl da şimdi kendi hesabına ve teorik akılla sözleşmeksizin, nedensellik kategorisinin duyular üstü bir nesnesine, yani özgürlüğe (her ne kadar pratik bir kavram olarak ve yalnızca pratik kullanım için olsa da) gerçeklik sağlıyor, yani orada ancak düşünülebileni bir olguyla doğruluyor.” (Kant 1999: 6).

leşip gerçekleşmeyeceği teorik olarak asla kanıtlanamaz. Kant'ın transendental özgürlüğün imkanını veya ona etkide bulunan neden olarak “intelligible” karakterin düşünülebilirliğini formüle ederken cevap aradığı asıl soru, “pratik özgürlüğün” nasıl mümkün olabileceğidir” (Çilingir 2003: 38). Bu bağlamda özgürlüğü pratik akıl ekseninde ele alan Kant'ın pratik kavramı analiz edildiğinde özgürlüğün de ne şekilde gerçekleşebileceği anlaşılır. Pratik aklın eleştirisinden bahsederken dönüştürülmüş bir pratik fık-rinden hareket eden Kant'ta pratik akıl her zaman pratik saf akıl anlamına yani doğru ile yanlış, iyi ile kötüyü ayırt etmeyi sağlayan apriori yetenek anlamına gelir. Adorno'ya göre Kant'taki “pratik” kavramı özü bakımından deneyimi içinde bulundurmaz. Nitekim sözü edildiği şekilde deneyimin dışlanması ve rolünün azımsanması, Kant'ın felsefesinin bütününe yansımıştır (Adorno 2015: 74).

Yukarıda ifade edilenler ışığında özgürlüğü, insanın psişik ve bedensel yapısını belirleyen dış koşulları aşarak kendi ideallerine, isteklerine ve hedeflerine uygun davranabilme şeklinde değerlendiren (Özlem 2016: 49) Kant'ta duyguların malzemesi, hatta kendi akılı olma anlamında kişiye ait olmayan her şey bir uyarandan öte bir şey değildir. O halde zihnin dolaysız ürünü olan bir eylem, özgür ve rasyonel bir varlık olarak kişinin kendisi tarafından belirlenmemiş şeylere bağlı olmadığı takdirde pratik olarak tasavvur edilebilir. Özgürlük ile aklın aynı şey oluşundan hareket eden Kant'ın pratik felsefesinde kategorik buyruk da ancak özgürlük ilkesinin kendisi saf akıldan başka bir şey olmayacak ve kendisine yabancı hiçbir şeye tabi olmayacak şekilde kurgulanırsa anlaşılabilir (Adorno 2015: 74-75). Burada ahlakı, saf pratik aklın kendiliğinden iyiyi istemesine geri götürerek salt zihinsel bir tutumla yani “içi somut eylemlerle dolmayan bir iyi” kavramı ile sınırlayan (Tatar 2008: 15) Kant'ın felsefesinin temelinde, kişinin kendi üretimi olmayan her ilkenin özgürlüğü engelleyeceği düşüncesi yatmaktadır. Zira özgürlük, nesnelere kendi üreten saf pratik akla tekabül ettiğinden kişinin kendisine ait olmayan her şey onu bir başka şeye bağımlı hale getirir. Bu bağlamda pek çok düşünür tarafından pratiğin ayrılmaz bir unsuru olarak görülen mutluluk, özgürlük uğruna Kant'ın ahlak felsefesinden dışlanır. Heller'in ifade ettiği üzere Aristoteles'ten Spinoza'ya ve hatta daha ileriye kadar uzanan bir geleneğin aksine mutluluk, Kant'ta ahlakın temel kaynağı olarak görülmez (Heller 2010: 173).

Başka bir ifadeyle Kant felsefesi yaşamın hedefi olarak mutluluğu değil, daima düşüncede özgürlük ve istençte bağımsızlığa yönelmiştir (Cassirer 1996: 28). Özgürlüğü tanımlayan unsur ise kişinin kendi aklı dışındaki şeylere karşı takındığı katı tavır olmuştur.

Bahsedildiği şekliyle özgürlük/özerklik-yaderklik ile akıl arasında bağlantı kuran Kant'ta aklın kural koyucu karakteri, antik dönemdeki akıl kavramında da önemli bir kopuşa işaret eder. Akıl artık Platon'da olduğu gibi salt doğru kavramlar oluşturma ve kavramları çözümlenecek meselelerin doğasına uygun olarak ifade etme yeteneği olmaktan çıkarak üretken bir yetiye, bir tür faaliyete dönüştürülür. Aklın yasalarının özerkliği ile ilgili bütün argüman da bu yasaların kişinin kendi içinden üretmesi gereken yasalar olması anlamında bir faaliyet olarak akıl fikrine dayalıdır (Adorno 2015: 114-115).

Bu doğrultuda insanı özgürleştiren ve onu özerk bir varlığa dönüştüren şey, üretken bir yeti olan akıl tarafından oluşturulan yasadır. Kişinin kendi kendine ürettiği ve eylemlerine rehberlik edecek olan yasa, etkin bir statüye geçme noktasında kişiyi teşvik eden bir niteliğe (Mendus 2010: 131) ve herkes için istenebilir bir karaktere sahiptir. Anlaşılabacağı üzere bu özerklik/özgürlük nosyonu aynı zamanda evrensellik düşüncesini de kapsamaktadır; öyle ki kişinin kendine koyduğu yasa, yalnızca kendi kişisel eğilimlerinin bir tezahürü değil; herkes için istenebilir bir doğaya sahiptir. O halde evrensellik taşıyan yasa, bütün kişilerin özgürlüğüyle uyumlu bir nitelik taşır. Özerkliğin karşıtı olan yaderklik ise başkaları tarafından dayatılan yasaya tabi olmaktır (Adorno 1990: 108). Şayet kişi kaynağı kendi olmayan yasalara göre davranıyorsa özgürlüğünü kaybetmiş olur. Kökeni itibarıyla "ben" in ürünü olmayan yasalar kadar aklı kısıtlayan arzu ve içgüdüler gibi her türlü etken de özgürlük kaybına neden olur.² Bu noktada Kant'ın sözü edilen düşünceleri ile Aristoteles tarafından formüle edilen ve klasik gelenek içerisinde önemli bir damarı temsil eden özgürlük kavramının iki yönlü bir bağımlılıktan kurtuluşa işaret eden anlamı benzerdir. Nitekim kişinin kendine egemen olmasını arzularıyla değil de tercihlerine göre davranmasıyla izah eden Aristoteles, özgürlüğü hem dışsal bir vesayetten bağımsızlaşma hem de arzulardan azade olma ile açıklar (Aris-

² Bkz. Kant 1999: 38.

toteles 2012: 48). Özgürlük kavramının bu ikili (iç-dış) formülasyonu, insanın bütün yeti ve eğilimlerini aklın tahakkümüne sokması, böylece kendi üzerinde egemenlik kurması anlamına gelir. Bu anlayışa paralel olarak Kant, özgürlük kavramını aklın iradesinin koşulu olarak kişinin kendisine hakim olması yani bir çeşit oto kontrol ile ilişkilendirir (Adorno & Horkheimer 2010: 131-132). Ancak Adorno'nun ifade ettiği üzere yanlış bir diyalektik potansiyeli içeren ve duyguları/eğilimleri inkar eden bu anlayış, özgürlüğe ulaşmayı amaçlarken özgürlüksüzlüğe varır. "Bu, [...] özgürlük adına, yani bilincin duygular üzerindeki denetimi adına, içgüdülerin tamininin ve genelde her türden mutluluğun bir tür tabuya kurban düşmesi ve felsefeden sürgün edilmesidir. [...] Dolayısıyla, özgürlük kavramına dair bu uç görüş var olan bütün varlıklardan, doğanın kendisinden mutlak bir bağımsızlığa dayalı olduğu için, özgürlüksüzlüğe dönüşme tehdidini de içerir (Adorno 2015: 120)."

Adorno'ya göre bu düşüncelerden hareketle Kant'ta şu paradoksal kurguyla karşılaşılır: Ahlak felsefesinin birbiriyle çatışan iki itkisi vardır, bunlar özgürlük ve bastırma/inkâr fikridir. Kant, özgürlük uğruna her türlü doğal itkinin, duygulanımın ve sempatinin bastırılmasını ister. Bunun nedeni ise eylemde bulunan kişinin herhangi bir maddi etkene bağımlı kılınması ve eylemde evrensel yasa fikrine dayanmaması durumunda kişinin pratik fikrinden uzaklaşacağı ve özgürlüğünü kaybedeceği düşüncesidir (Adorno 2015: 75-76). Bu doğrultuda Kant felsefesinde özgürlük kavramı ancak baskılama aracı olarak tasavvur edilebilmektedir. Kant onu zaafa uğratan her şeyden arındırdığı özgürlüğe sağladığı bu itibar, kişiyi özgürlüksüzlüğe mahkûm eder (Adorno 2016: 234).

Şimdi ahlaki olanın insan öznesiyle açıklandığı Kant'ın felsefesinde, biçimselleştirilerek epistemoloji meselesi haline getirilen özgürlüğün somut gerçeklikle olan her türlü ilişkisinin bertaraf edildiği görülür. Kant'taki bu içsellik, aklın kendisinin soyut her türlü dışsal şeyden radikal biçimde ayrı bir şey olarak tanımlanan atıf noktasından başka bir şey değildir. Nitekim özgürlük alanı olan ahlak alanı da sadece kendi içinde var olan bir saf akla dayandırıldığından kendisini dışsallaştıramaz ve dışsal her türlü etkenden bağımsız kalır (Adorno 2015: 145). Özgür olarak nitelenen eylemler evrensel belirlenime tabi olduğundan pratik akıl, evrensel olarak duyuşal eğilimleri kendisinin daha yüksek buyrukları adına bastırmayı

emreder. Bu durum ise insanı doğadan ayırarak duyüstü bir dünyanın sembolik düzeni içerisinde yeniden konular. Böylece Eagleton'ın ifade ettiği gibi Kant için özgürlük dünya içinde bir praxis değil de daha çok dünya üzerinde transendental bir görüş noktasına dönüşür (2010: 120).

Eylemleri Düzenleyici Bir İlke Olarak Özgürlük

Özgür ve ahlaki bir şekilde eylemde bulunmayı saf akla göre hareket etme şeklinde değerlendiren Kant'a göre saf aklın en üstün belirleyici özelliği apriori sentetik yargıdır. Bir apriori sentetik yargı ise zorunluluk ve evrensellik ile tanımlanır. Bu zorunluluk ile evrensellik ilkeleri pratik akla aktarılacak olursa Kant'ın pratik felsefesinin kategorik buyruk adıyla devreye soktuğu özelliğe tekabül eder. Bu açıdan bakıldığında kategorik buyruk, her türlü pratik eylemin zorunluluk ile evrensellik unsurlarını birleştiren en üstün ilkedir. Apriori yargı, bireysel veya tikel herhangi bir şeyle kısıtlanmadığı için evrenseldir. Nitekim herhangi bir bireysel fenomen ancak zaman ve mekân içerisinde bireyselleşir. Zorunluluk kavramı ise yasa kavramında örtük olarak bulunur. Bu zorunluluk, ampirik fenomenler alanında geçerli olduğu varsayılan nedensellik ile bir yakınlığa sahiptir. Kant zorunluluk ilkesini, kurallara uygun olarak çıkarımlarda bulunma fikri şeklinde aklın kendisine aktarır ki bu da nedensellik ilkesinin artık deneyimden bağımsız bir alanda bulunacağını ifade eder; oysa *Saf Aklın Eleştirisi*'nde bu ilke görünüşler alanıyla sınırlıydı. İşte bu da Adorno'ya göre Kant'ın ahlaki özgürlük alanı olarak tanımlamakla birlikte sürekli yasalara uymaktan bahsetmesinden kaynaklanan çelişkiye işaret eder (Adorno 2015: 82-83).

Bununla birlikte Kant'a göre ahlak yasaları özgürlük yasalarıdır, rasyonel eylem ancak yasa ve kurallara uyarak eyleme ve düşünme olarak anlaşılabilir. Bu anlayış, zorunluluk ve evrensellik olmak üzere iki veçheyi bünyesinde barındırır. Oysa Adorno'nun yorumuna göre Kant'ta özgürlük hem aklın sınırsız ve mutlak biçimde kullanılması özgürlüğü olarak hem de itaat etmem ve ona göre davranmam gereken evrensel yasa olarak yeniden yorumlanmak suretiyle otoriter bir veçhe kazanır (Adorno 2015: 88). Kant'ın sözünü ettiği yasa ise insanlara görevini yapmasını, bu konuda tereddüt etmemesini ve bu yasaya itaat etmesi gerektiği fikrini içerir. Kant'ın kategorik buyruk ve genelde ahlak yasalarını yükümlülük olarak

tarif eden açıklamalarında bu yasalar zorunluluk biçimine sahiptirler. Zira bu yasalar, rasyonel öznelerin bunlara uymamaları gibi bir durumu gözetecek yapılandırılmazlar (Adorno 2015: 114). O halde yasallığı yasadışıya üstün tutan Kant'a göre nasıl ki doğadaki fiziksel şeyler zorunlu olarak doğa yasaları ile uyuyorsa akıl varlıkları da yasa düşüncesiyle uyum içerisinde davranma yeteneğine sahiptir (Copleston 2007: 168). Demek ki Kant'a göre akıldan yola çıkarak eylemek olan özgürlük de yasaya tabidir, özgür eylemler de "kuralları takip eder". Adorno'nun ifade ettiği üzere "Kant sonrası felsefe işte bundan yola çıkarak özgürlüğe tahammül edilemez bir ipotek koymuş, yasadışı özgürlüğün özgürlük olmadığını; özgürlüğün ancak yasayla özdeşleşme aracılığıyla tesis edildiğini savunmuştur" (Adorno 2016: 227).

Bu doğrultuda kategorik buyruk ile insanlar arasındaki uçurumu özgürlük adına kapatması beklenen yasa, riayet/saygı ve ödev gibi temel kavramların baskıcı olduğunu savunan Adorno (Adorno: 2016: 213), özgürlük ile yasayı iç içe geçiren Kant'ta yasa fikrinin her zaman özgürlüğe yönelik potansiyel bir tehdit içerdiğini ifade eder. Hiçbir istisnaya izin vermeyen, her şeyi kuşatan bir düzenleme olarak yasa, totaliter bir unsur içerir ve insanlar üzerinde bir kısıtlama rolü oynar. Özgürlük kısıtlandığında ise bıçak sırtındadır, bütünüyle yok olmaya hazırdır. Yasa alanı, özgürlüğü koruyup teminat altına alma fikrine biçimsel olarak hizmet ederken bile, özgürlüğü ortadan kaldırma eğilimini içerir. Özgürlük ile yasa arasındaki ilişki dengeli, rasyonel bir uzlaşma değildir, her iki tarafta da dinamik unsurlar vardır. İnsanların içgüdüsel enerjilerini kuşattığından ve kendini özgürlükten daha etkili bir biçimde ortaya koyduğundan yasa, fetişleştirilme tehlikesini içinde barındırır (Adorno 2015: 121-122; Polat 2016: 33). Ödev kavramında da bu baskıcı karakteri görmek mümkündür. Kant'a göre "ödev, yasaya saygıdan dolayı yapılan eylemin zorunluluğudur" (Kant 1995: 15). Bu ifadede iki tür zorunluluğun varsayıldığını ileri süren Adorno'ya gören bunlardan birincisi yasanın nesnel olarak geçerli olması gerektiği fikridir ki bu nesnel geçerlilik, evrensellik ve zorunlulukla özdeşdir; ikincisi ise kişinin bu yasaya ve zorunluluğa öznел olarak boyun eğmek zorunda oluşudur. Baskıcı nitelik taşıyan bir diğer kavram olan saygı/riayet de "böyle eylemde bulunmalısın, başka şekilde değil" biçimine bürünen bu varsayımında içkin olan zorunluluğun dolayımlyıcı terimidir

(Adorno 2015: 131). Saygıyı “akli bir kavram tarafından kendi kendine üretilen, bundan dolayı da eğilimin ya da korkunun yarattığı ilk türden bütün duygulardan türce ayrılan bir duygu” olarak tanımlayan Kant’a göre saygıya, özgürlük ile yasa arasındaki dolayımlyacı bağ olarak bakılabilir (Adorno 2015: 132. Böylece özgürlüğü mümkün kılan buyruğa zorunluluğun damgasını vurmuş olduğu, zorunlu bir emir kılığında kendini gösterdiği ve ona saygı duyulması gerektiği sonucu ortaya çıkar. Bütün bu buyruklar ve sergilemek zorunda olunan saygı sayesinde özgürlük, yanlış şeyler yapmaya yönelik bir özgürlük olsa da ondan geriye hiçbir şey kalmayacak bir noktaya indirgenir. Şu hâlde özgürlük varsayımıyla başlayan Kant'ın felsefesinde, otoriter veya hiyerarşik fikirlere başvurulmaksızın bu özgürlük küçüle küçüle yok olma noktasına kadar gelir ve zorunluluk veya yasa unsuru özgürlük unsurunu fiilen baskı altına alır. En sonunda da içinde yaşanan toplumsal gerçekliğin zorlayıcılığı, özgürlüğe üstünlük kurar (Adorno 2015: 132-133).

Şimdi Kant'ta “doğal dünyanın veya var olan gerçekliğin çeşitli bileşenlerini muhayyilemizde düzenlememizi, onları ilk başta bulduğumuz ve gerçeklikte var olan hallerinden farklı şekillerde yeniden düzene sokmamızı sağlayan yeti” (Adorno 2015: 104) olarak değerlendirilen özgürlük unsuru mümkün olduğunca daraltılır. Zira özgürlüğü potansiyel olarak bertaraf ederek doğanın ideal yasasını etiğin de modeli gibi kabul eden ve kendinde şeyi, yasa denen şeyin ta kendisi olarak ele alan Kant, *Saf Akıl Eleştirisi*'nde sadece fenomenal dünyaya karşılık gelen ve kendinde şeyi dışlayan yasa kavramının menzilini bütünü kapsayacak şekilde genişletir (Adorno 2015: 134). Başka bir ifadeyle Kant'ın doğa üzerinde mutlak ege-menliğin ilan edilmesini içeren etiği, doğanın bastırılması ve onun kontrol altında tutulması amacına ulaşamayarak, doğaya tabi olur. Böylece Kantçı özgürlük fikri bir paradoksa dönüşerek kendi özgürlük kavramıyla bağdaşmayan görüşler dünyasının nedenselliğine katılır (Adorno 2016: 213). Bu da demektir ki, insandışı doğanın tabi olduğu yasaların kör, zorlayıcı doğası, Kantçı etiğin kendisini de içerecek şekilde genişletilir. O halde Adorno'nun yorumuna göre “içinde yaşadığımız toplum, görünüşteki özgürlük dünyası, aslında doğal dünyanın devamından başka bir şey değildir. Çünkü insandışı doğaya yansıtığımız türden kör, organik zorunluluklara bağımlıyızdır” (Adorno 2015: 133-134).

Şu hâlde Kant hem talep ettiği hem de engellediği özgürlüğün içeriğini zorunlulukla, yasayla ve mutlak tahakkümle eşitleyerek onu nedenselliğin özel bir durumu olarak kurgular (Adorno 2016: 228-229). Sözü edilen özgürlükten doğan nedensellik anlayışının ise yasayı yozlaştırarak salt itaate dönüştürdüğünü ileri süren Adorno'ya göre ne Kant'ın ne de sonraki idealistlerin zor kullanılmayan özgürlük fikrine tahammülü vardır (Adorno 2016: 213). Dolayısıyla bir zorlamaya indirgenen ve ona zarar veren her şeyden arındırılan özgürlük, kişiyi özgürlüksüzlüğe mahkum eder (Adorno 2015: 234) Böylece doğanın düzensiz gücünü baskı altına alma ile başlayan özgürlük kurgusu doğanın nedenselliği altında kalır.

Burjuva Tininin İz düşümü Olarak Özgürlük

Kant'ta karşılaşılan en soyut ayırt edici özelliklerin bile içinden çıktıkları gerçek toplumsal matriste birer yerinin bulunduğunu düşünen Adorno, toplumsal koşulların etkisi altında olan Kant'ın yasalara itaati ve iş disipliniyi yücelten burjuva düzeniyle uyumlu bir anlayış geliştirdiğini ifade eder (Adorno 2015: 64). Bu bağlamda Adorno'yu desteklercesine “özgürlüğü burjuva düzenine hayat veren soluk” olarak değerlendiren Eagleton, içinde yaşadığı toplumun tam olarak gelişmiş bir burjuva toplumuna tekabül etmediğinden Kant'tan bir burjuva filozofu olarak söz etmenin anakronistik geleceğini belirtse de birçok bakımdan onun düşüncelerinin orta-sınıf liberalizminin ideallerini taşıdığını ileri sürer (Eagleton 2010: 112). Bu hususta daha kesin bir tavra sahip olan Adorno, Kant'ın sosyo-politik olarak burjuva bireyinin özerkliği fikrinden üstün metafizik bir ilke yarattığını iddia eder. Adorno'nun ifadesiyle; “On sekizinci yüzyılın sonlarında insanlık burjuvazinin vesayetten kurtulma mücadelesinin etkisi altındaydı ve sanki bu mücadele felsefeye öyle yansımıştı ki, bu özgürlük, daha elde edilmemiş özgürlük, en üstün ilke haline, felsefenin zirvesine ulaşmış akılla eşitlendiği ilke haline gelmişti” (Adorno 2015: 74). Bu bakımdan ilk dönem burjuvazinin iyimserliğini yansıtan ve burjuva toplumunun özellikle de burjuva iş disiplininin temsilcilerinden olan Kant'ın düşünceleri bu çerçevede anlaşılabilir.

Bu bilgiler ışığında burjuva düzeninde bireyin ancak hayali/kurgusal özgürlüğünden söz edilebileceğini ileri süren (Dews 2013: 73) Adorno'ya göre Kant'ın ahlak ilkelerine misal olarak verdiği örnekler, doğası gereği

kendi menfaatlerini gözeten ve burjuva-öncesi geleneksel yöntemlere başvurmaktan uzak duran dürüst tüccarın hayatından alınmıştır (Adorno 2015: 118). Öyleyse burjuva rasyonalitesi modelinden, başka bir deyişle mübadele kurallarından hareket eden Kant'ın yaptığı şey, burjuva toplumunun çalışma etiğini yani bir bütün olarak burjuva toplumuna hükmeden mal üretim sürecini yönlendiren standardı alıp kendi en üst felsefi standardı olarak benimsemektir (Adorno 2015: 131). Özgürlüğü burjuva toplumunun çalışma ahlakıyla ilişkili bir şekilde tasavvur eden Kant'a göre, ilkelere dayanmayan bir hayat da tasavvur edilemez. Burjuva hayatının ayrılmaz parçası olan ihtiyatlılık ve gelecek kaygısı ilkelere muhtaçtır. Kurallara, yasalara ve ilkelere uygun davranılması gerektiği yolundaki varsayım ise aklın önceliğinin pratik alana tercüme edilmesini temsil eder (Adorno 2015: 123-124).

O halde aklın kendi koyduğu yasalara tabi olmasını özgürlük olarak yorumlayan, yasasızlığın/ilkesizliğin kaçınılmaz sonucunu ise özgürlüğün kaybedilmesi olarak değerlendiren Kant (Kant 2009: 100), bireyin devletin³ başka hiçbir efendiye hizmet etmemesini savunur (Mendus 2010: 132). Böylece hem bireyin rasyonalitesini merkeze alan hem de devleti itaat edilmesi gereken bir unsur şeklinde kavrayan Kant'ın katı bir tavırla yasaya uygun bir hayatın savunuculuğunu yaptığı anlaşılır. Adorno'nun ifadesiyle; “ahlak yasası size görevinizi yapmanız gerektiğini, tereddüt etmemeniz gerektiğini, [...] artık kaçamağı (vernünfteln) bırakıp bu yasaya tüm diğer verili olgulara gösterdiğiniz saygıyı göstermeniz gerektiğini, başka bir deyişle, sadece ‘ülkede oturup dürüst bir hayat sürmeniz’ gerektiğini söyler” (Adorno 2015: 96). Aynı zamanda Kant'ın düşüncelerinde yasasızlık özgürlüğün son bulmasına neden olduğundan özgürlük kavrayışı, burjuva bilincinin daha sonraki bir aşamada kendi özgürlüğünü tasfiye etmesine neden olacak anarşi korkusuyla doludur (Adorno 2016: 213) Adorno'nun belirttiği gibi Kant'ın “anarşi karşısında duyduğu burjuvalara özgü ürkek tiksinti, vesayet karşısında sergilediği bilinçli burjuva antipatisinden daha hafif değildir” (Adorno 2016: 229). Öyleyse Kant'ın eserlerinde değindiği modernliğin bir boyutu olan yüce değer kesinlikle kuralsız özgürlük değildir (Renaut 2003: 658). Yasalılığın istikrar ve düzen sağlar-

³ Bununla birlikte Kant'ın düşüncesine göre devlet, ancak akıl tarafından göreve çağrılır. Zira devlet, hukuksal zorunluluğunu akıldan alır (Kersting 2010: 67).

ken yasasızlığın anarşi ve kaos üreteceğini savunan Kant, yasanın özgürlüğü kısıtlamayacağını düşünerek yasaya bağlı bir yaşamı yasasızlığa tercih eder.

Kısaca insan öznesinin kendi kendine özgürce yasa koyması gerektiği fikrini gelenekçi ve her türden korporatist, feodal veya mutlakiyetçi düzenin zıt kutbuna konumlayan Kant'ın özgürlük düşüncesi kendini her türden vesayetten bağımsızlaştırmak isteyen burjuva sınıfı pathosundan unsurlar taşır. Bu pathos, aynı zamanda özgürlük ile akli eşitleyen Kant'ın “insanlığın kendi başına açtığı olgunlaşmamışlık durumundan kurtulması” idealinde de öne çıkar (Adorno 2015: 149-150).

Sonuç

Nedeni kendisinden önce gelen başka bir neden tarafından belirlenmemiş bir şeyin meydana gelmesini sağlayan bir nedenselliğin başka bir deyişle bir dizi görünüşün kendisinden başladığı nedenin mutlak kendiliğindenliğinin varsayılması gerektiğinden hareketle Kant, nedensellik kavramını özgürlük fikrini içerecek şekilde genişleterek özgürlüğü de bir nedensellik olarak tasavvur eder. Kant, öznelere belirleyen nedenlerden bağımsız bir şekilde konumlandığı özgürlüğü, akılla ilişkilendirilen bir mecburiyete indirmediği için onu öznelere tabi olduğu nedenselliğin bir niteliğine dönüştürmüştür. Böylece saf akıl vasıtasıyla kurgulanan nedensellik, yasa karşısında bilincin itaatkarlığından başka bir anlam taşımayan bir özgürlüğe sebep olur. Ancak Adorno'ya göre asıl olarak Kant'ın düşüncesinin arkasında nedensellikten bağımsız, mutlak anlamda özgür olan ya da herhangi bir ilkeye bağlı olmayan davranışın kaotik olacağı düşüncesi yatar.

Öte yandan Kant, özgürlüğün sadece “pratik” anlamda var olabileceğini ifade eder. Pratik kavramı “doğru ile yanlış, iyi ile kötüyü ayırt etmeyi sağlayan apriori yetenek” olarak değerlendirildiğinden ve böyle bir pratiğin de deneyimle hiçbir alakası olmadığından Kant'ın düşüncesinde deneyimin rolünün azaltıldığı anlaşılır. Zira özgürlüğü insanın dış koşulları, psikik ve bedensel yapısını belirleyen koşulları aşabilme gücü olarak ele alan Kant'a göre kişiye ait olmayan her şey bir uyarandan başka bir anlam taşımadığından özgürlük ile akıl aynı şey olarak tasarlanır. Böylelikle Kant'ta kökeni itibariyle benliğin ürünü olmayan yasalar kadar akli kısıt-

layan arzu ve içgüdüler gibi her türlü etken de özgürlük kaybına neden olur. Ancak bu anlayış duyguları ve eğilimleri inkar etmek suretiyle özgürlüğe ulaşmayı amaçlarken özgürlüksüzlüğe varır. Dolayısıyla Kant'ta özgürlük adına pek çok içgüdü ve duygunun bastırılması ya da inkar edilmesi savunulur. Bunun kökeninde ise evrensel yasa ve kendi "pratik" fikrinden uzaklaşma endişesi bulunmaktadır. O halde ona zarar veren her şeyden arındırılan özgürlük kavramı tam zıddı olan bir baskılama aracına dönüştürülür. Bu doğrultuda Kant'a göre akılla eşitlenen özgürlük, ancak yasa ve kurallara uyarak eyleme ve düşünme olarak anlaşılabilir. Buna göre özgürlük bir yandan akın sınırsız ve mutlak biçimde kullanılmasını içerirken diğer yandan itaat edilmesi ve ona göre davranılması gereken evrensel yasa olarak değerlendirilerek otoriter bir yön kazanır. Zira evrensel yasa da ona öznelerin uymamasının beklenemeyeceği şekilde yapılandırılır. Şu halde yasaya tabi olan özgürlük kuralları takip eder. Adorno'ya göre yasadışı özgürlüğün özgürlük olmadığını düşünen Kant'ta yasa fikrinin her zaman özgürlüğe yönelik potansiyel bir tehdit içerdiği göz ardı edilir. İnsanlar üzerinde kısıtlamalarda bulunan yasa, her şeyi kuşatan bir düzenleme olduğundan otoriter bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla özgürlük ile yasa arasında dengeli ve rasyonel bir uzlaşma olduğunu iddia etmek gerçekçi değildir.

Nihai olarak doğanın yasasını etiğin de modeli olarak alan Kant, sadece fenomenal dünyaya karşılık gelen ve kendinde şeyi dışlayan yasa kavramının alanını genişletmek suretiyle özgürlük fikrini kendi düşünceleriyle tutarsız bir biçimde görünüşler dünyasının nedenselliğine katar. Bütün bu yasaya bağlılığın kaos korkusuna karşı geliştirildiğini savunan Adorno, içinde bulunduğu koşulların etkisi ile Kant'ın yasalara itaati ve iş disiplini yücelten, burjuva düzeniyle uyumlu bir anlayış geliştirdiğini ifade eder. Nitekim burjuva toplumunun çalışma etiğini, yani burjuva toplumuna hükmeden mal üretim sürecini yönlendiren standardı alıp kendi en üst felsefi standardı olarak benimseyen ve bu bakımdan da ortasınıf liberalizminin ideallerini yansıtan Kant, burjuva bireyinin özgürlüğü fikrinden metafizik bir anlayış üretir.

Kaynaklar

- Adorno, T. & Horkheimer, M. (2010). *Aydınlanmanın Diyalektiği*. (Çev. N. Ülner & E. Ö. Karadoğan). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Adorno, T. & Horkheimer, M. (2013). *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma*. (Çev. O. Kılıç). İstanbul: Metis Yayınları.
- Adorno, T. (1990). *Toplum Üzerine Yazılar*. (Çev. M. Y. Öner). İstanbul: Belge Yayınları.
- Adorno, T. (2015). *Ahlak Felsefesinin Sorunları*. (Çev. S. Sökmen). İstanbul: Metis Yayınları.
- Adorno, T. (2016). *Negatif Diyalektik*. (Çev. Ş. Öztürk). İstanbul: Metis Yayınları.
- Aristoteles (2012). *Nikomakhos'a Etik*. (Çev. S. Babür). Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Beck, L. W. (1963). *A Commentary on Kant's Critique of Practical Reason*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Cassirer, E. (1996). *Kant'ın Yaşamı ve Öğretisi*, (Çev. D. Özlem). İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Copleston, F. (2007). *Felsefe Tarihi: Kant*. (Çev. A. Yardımlı). İstanbul: İdea Yayınevi.
- Çilingir, L. (2003). Transendental Özgürlük. *Felsefe Tartışmaları*, 31, 33-49.
- Dews, P. (2013). Adorno, Post-Yapısalcılık ve Özdeşlik Eleştirisi. *İdeolojiyi Haritalamak*. (Çev. S. Kibar). Ankara: Dipnot Yayınları.
- Eagleton, T. (2010). *Estetiğin İdeolojisi*. (Çev. B. Gözkan vd.). İstanbul: Doruk Yayınları.
- Heimsoeth, H. (1986). *Kant'ın Felsefesi*. (Çev. T. Mengüşoğlu). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Heller, A. (2010). Kant'ın Politika Felsefesinde Özgürlük ve Mutluluk. *Kant Felsefesinin Politik Evreni*. (Çev. & der. H. Çörekçioğlu). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kant, I. (1995). *Ahlak Metafizikinin Temellendirilmesi*. (Çev. İ. Kuçuradi). Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kant, I. (1993). *Arı Usun Eleştirisi*. (Çev. A. Yardımlı). İstanbul: İdea Yayınevi.
- Kant, I. (1999). *Pratik Aklın Eleştirisi*. (Çev. İ. Kuçuradi, Ü. Gökberk & F. Akatlı). Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.

- Kant, I. (2002). *Gelecekte Bilim Olarak Ortaya Çıkabilecek Her Metafizığe Prolegomena*. (Çev. İ. Kuçuradi & Y. Örnek). Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kant, I. (2009). Kişinin Düşünerek Yönünü Tayin Etmesi. *Düşüncenin Çağrısı*. (Çev. A. Aydoğan). İstanbul: Say Yayınları.
- Kersting, W. (2010). Politika, Özgürlük ve Düzen: Kant'ın Politika Felsefesi. *Kant Felsefesinin Politik Evreni*. (Çev. & der. H. Çörekçioğlu). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Mendus, S. (2010). Kant: "Dürüst Ama Dar Kafalı Bir Burjuva mı?". *Kant Felsefesinin Politik Evreni*. (Çev. & der. H. Çörekçioğlu). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Özlem, D. (2016). *Tarihselci Düşünce Işığında Bilim, Ahlak ve Siyaset*. İstanbul: Notos Kitap.
- Öztürk, Ü. (2018). Saf Aklın Eleştirisi'nde Nedensellik Antinomisi ve Özgürlük Problemi. *Kaygı: Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 30, 67-82.
- Polat, S. (2016). *Adorno'nun Negatif Ahlak Felsefesi*. (YL Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Renaut, A. (2003). Özgürlük. *Siyaset Felsefesi Sözlüğü*. (Haz. P. Raynaud & S. Rials; çev. İ. Yerguz). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tatar, B. (2008). *Çağdaş Sorunlar Spekülatif Düşünceler*. Samsun: Etüt Yayınları.
- Wood, A. W. (2009). *Kant*. (Çev. A. Kovanlıkaya). Ankara: Dost Kitabevi.

Öz: Aydınlanma felsefesinin özünü teşkil eden pozitivist perspektif ve onun bağlı olduğu akıl kavrayışı üzerine eleştirel düşüncelere sahip olan Adorno, Kant'ın katı bir şekilde yasaya bağlılığı merkeze alan özgürlük nasyonunun soyut, deneyimden kopuk, zorlayıcı/baskıcı bir nitelikte olduğunu ifade eder. Buna göre doğanın kör gücü karşısında aklı devreye sokan Kant, özgür eylemi saf akla göre hareket etme şeklinde açıklar. Ahlak yasalarını özgürlük yasaları olarak ele alan Kant'ta özgürlük hem aklın mutlak biçimde kullanılması hem de itaat edilmesi ve ona göre davranılması gereken yasa olarak değerlendirilir. Bu bağlamda Adorno, otoriter düşüncelere sahip olmasa da Kant'ın ahlak felsefesi-

nin başka türlü davranmaya izin vermeyecek şekilde yapılandırıldığını ima eder. Adorno'nun düşüncelerinden hareket eden bu çalışma sözü edilen çerçevede Kant'ın özgürlük kavrayışını dört kısımda değerlendirmeyi amaçlamaktadır: (i) Doğanın nedenselliği karşısında dengeleyici bir güç olarak özgürlük, (ii) deneyimden koparılan ve tinselleştirilen özgürlük, (iii) yasa merkezde alarak eylemde bulunmayı ifade eden özgürlük (iii) burjuva çalışma ahlakı ile iç içe olan özgürlük.

Anahtar Kelimeler: Adorno, Kant, özgürlük, nedensellik, yasa.

